oud-gorcum varia

tijdschrift van de historische vereniging „oud-gorcum"

1994 - 2 jg. 11 nummer 30

HISTORISCHE VERENIGING "OUD-GORCUM"

Opgericht 20 augustus 1909

ereleden	G.Nieuwenhuis (1985) C. de Ruiter (1989)
secretariaat	Kon. Emmastraat 12 4205 BM Gorinchem tel. 01830-22331
bestuur	W. Kreukniet-den Hertog, voorzitter A.J. Busch, secretaris D.C. Pleyte, penningmeester mr. G.O. Groeskamp G. de Groot W.A. van der Hoff H.A. de Kok J. Kruijt-van der Hoeff drs. H.M. den Uyl
contributie	De contributie bedraagt ƒ 25,- per jaar, over te maken op rekeningnr. 47.22.64.761 van de ABN-Amrobank te Gorinchem (postbanknr. van de bank: 3050) of op postbanknr. 5593243 t.n.v. de penningmeester van "Oud-Gorcum", Athene 4 te Gorinchem. Losse nummers van "Oud-Gorcum Varia" zijn verkrijgbaar aan de balie van museum "Dit is in Bethlehem", Gasthuisstraat 25. Prijs ƒ 5,- per stuk. Losse nummers van "Hist. Reeks Oud-Gorcum" idem à ƒ 7,- per stuk.
lidmaatschap/adres-wijziging e.d.	Secretariaat: Kon. Emmastraat 12 4205 BM Gorinchem tel. 01830-22331
redactie Oud-Gorcum Varia	B. Freriks drs. H.M. den Uyl
redactieadres	Schotdeuren 16 4205 PD Gorinchem tel. 01830-24951

++

omslag:

Het "Azijnsteegje", eind jaren '20. Gezien naar de Kalkhaven; rechts de vroegere azijnfabriek "De Haas".
Waterverftekening naar een schilderij van H.A. Ravenswaaij.

LATIJNS ONDERWIJS TE GORINCHEM

Bert Stamkot

Zonder aan de rest van de inhoud van Oud-Gorcum Varia 27 ook maar enige afbreuk te willen doen, werd mijn aandacht toch vooral getrokken door het artikel van Brinkman over het Catharinenspel.[1] Kan ik daar iets aan toevoegen? Eigenlijk niet meer dan enkele gedachten. Leidt het tot iets? Ja, vanwege enkele gegevens sterkt dit artikel mij om toch eens met een Gorcums geschiedkundig probleem op de proppen te komen. Het betreft namelijk de vraag of de Gorcumse Latijnse school voor 1600 al wel bestond. Ik ben mij ervan bewust, dat ik in mijn bijdrage de zojuist gestelde vraag niet afdoende zal beantwoorden, dat ik eerder hypothesen ontwikkel dan met aantoonbare feiten te komen; maar ook wil ik stellen, dat ik mijn gedachten orden aan de hand van algemene literatuur over onderwijsgeschiedenis en dat een enkel nieuw geleverd feit over de nodige hardheid beschikt!

Brinkman

Twee elementen uit het artikel van Brinkman zou ik naar voren willen halen: de datering en de aard van het Catharinenspel. Onder verwijzing naar Carasso-Kok meldt Brinkman, dat de tekst in de jaren 1474-1477 zou zijn geschreven.[2] Die datum houden we even in gedachten. De aard van het stuk blijkt tamelijk onzeker. Brinkman vraagt zich af "is de strofische tekst wel een spel, en zo ja, waren de opvoerders ervan wel rederijkers?" en was "de tekst niet bedoeld ... voor opvoering, maar ... als onderschrift bij een portrettenreeks ..."?[3] Daartegenover: "of we hier met een echte rederijkerskamer te doen hebben, is evenwel de vraag" en "de strofen [hebben] in lineair verband ... gefunctioneerd, een aspect dat bij onderschriften vrijwel verdwijnt".[4]
Neen, ik wil hiermee de twijfels van Brinkman niet bekritiseren, integendeel, het is uit wetenschappelijk oogpunt bezien zeer juist, om zelf ook de tegen-argumenten te geven. Wat blijft is hoe dan ook een bruikbare reconstructie.

Onderwijs?

Brinkman geeft voorts aan, dat het Catharinenspel (en enige min of meer vergelijkbare spelen) een functie had, namelijk "het bevestigen en verstevigen van de relatie tussen de stadsbevolking en de heersende dynastie"[5] en "de stadsbewoners te doordringen van hun historisch gefundeerde binding met de vorst".[6] Het spel had dan dus ook duidelijk de bedoeling om kennis over te dragen!

Toneelspelen en bijschriften van portretten bereiken de (toevallige?) toeschouwers. Geschreven tekst reikt verder, die is in beginsel telkens raadpleegbaar; al blijft de beperking dat er hooguit enkele afschriften beschikbaar waren. Zette de boekdrukkunst in deze periode de eerste aarzelende schreden, als vanouds was men nog aangewezen op teksten met rijm en metrum, die het reciteren en uit het hoofd leren vergemakkelijkten.
Waar Brinkman twijfels ten aanzien van aard en doel van het Catharinenspel heeft, maar evenzeer andere mogelijkheden niet nadrukkelijk uitsluit, daar is het - dunkt me - toegestaan om althans een suggestie te doen. Zou het Catharinenspel niet (ook) een rolletje in het (in dit geval Nederlandstalig) onderwijs gespeeld kunnen hebben?[7] Het artistieke karakter van het spel lijkt toch ondergeschikt te zijn aan de informatieve kwaliteit? En wie kun je beter liefde voor de dynastie bijbrengen dan de nog te vormen jeugd? Met name het laatste aspect is toch nog op de dag van vandaag (maar daar gaan vergelijkingen met het verleden ook vaak juist mank) actueel? De ouderen onder ons hebben de Hollandse gravenrijtjes nog moeten leren. De liefde aan de Oranje-dynastie werd je - met bekers, snoep of boekjes - nergens meer zo intens bijgebracht als op de lagere school.

Parochieschool

Middeleeuwse berichten over onderwijs te Gorcum zijn bijna even schaars als waterdroppels in de woestijn. We dienen dus bij de algemene literatuur[8] te rade te gaan om een Gorcums onderwijsbeeld te creëren. De kans dat het onderwijs (sterk) afwijkend was ten opzichte van andere steden blijft theoretisch mogelijk maar is evenzeer niet zo waarschijnlijk.[9]
De basis voor het Europese (lager) onderwijs werd gelegd door het Vierde Concilie van Lateranen (1215), toen werd bepaald dat bij elke parochiekerk een school opgericht hoorde te worden.[10] Er zal wel wat tijd zijn verstreken, voordat dit streven redelijk navolging vond. Gorinchem zou eerst in 1263 een (parochie)kerk krijgen.[11] Of er meteen een school aan de kerk werd verbonden is nog maar de vraag. Zodra er onderwijs werd gegeven, betrof dat eerst oefening in koorzang, ter ondersteuning van de pastoor bij de mis. Toen Gorinchem in de loop van de 14de eeuw uitgroeide tot een heuse stad, zal de aanwezigheid van een parochieschool wel een feit zijn geworden. Naast oefening in de (Latijnse) koorzang, werd ook het schrijven bijgebracht. Bij het stadsbestuur ontstond namelijk een bescheiden behoefte aan klerken.[12]

Kapittel

In een recent artikeltje[13] ben ik zo vrij geweest om te wijzen op de, tot dusverre onderschatte, betekenis van het kapittel voor Gorinchem. In 1378 was namelijk de Gorcumse parochiekerk verheven tot kapittelkerk. Dit hield in, dat de kerk een soort bestuurs-college kreeg, waarvan de leden door de landsheer werden benoemd. De kapittelheren of kanunniken waren in de regel geschoolde geestelijken, met een warme (soms te materiële) belangstelling voor de hen omringende wereld. Van zo'n kring intellectuelen kon een stimulans op het onderwijs uitgaan.
Toen Gorinchem in 1382 van heer Otto van Arkel een uitgebreid handvest kreeg, werd er ook voor het eerst over "onsse schole" gesproken.[14] Niet specifiek over een parochie-, kapittel- of stadsschool, maar gewoon **de** school. Er zal hoogstwaarschijnlijk maar één school zijn geweest. Een school, behorend bij de kerk, waarop een kapittelheer of scholarch een oogje hield, waarop de heer en het stadsbestuur enige invloed hadden en die zich financieel langs meerdere wegen (schoolgeld, giften) moest zien te bedruipen. De school had kortom naar ons begrip een weinig heldere status [15]). In 1412-1416 trekt graaf Willem VI de begeving van de school, de kosterij en het schrijfambacht weer naar zich toe.[16]
Verder beschikken we amper over gegevens, afgezien van de vermelding (ca. 1445) van de 'Scoelstege in de Crijtstraat', de huidige Knipsteeg.[17] De straatnaam kan verwijzen naar de Grote Kerk met belendende bebouwing als kosterij/curie, waarin eventueel school werd gehouden. De school kan ook zijn ondergebracht in of bij de bebouwing van het Arkelse Hof ten zuiden van de Knipsteeg. In dat geval zou dan op deze lokatie gedurende vijf en een halve eeuw onderwijs zijn gegeven!

Dirk Frankensz Pauw

Circa 1442 werd de Gorcumer Dirk Frankensz Pauw tot priester gewijd.[18] Even later zou hij pastoor en kanunnik in zijn geboortestad worden. Hoewel niet universitair geschoold, mogen we hem zeker tot de Gorcumse intellectuele elite rekenen. Daar staat zijn ruime produktie aan kronieken en historiën borg voor.[19] Hij schreef deze werken soms in opdracht en meestal vanuit zijn belangstelling.
Uit zijn oeuvre valt zeker niet af te leiden dat hij ten behoeve van het onderwijs schreef. Toch mag niet worden uitgesloten dat hij, juist hij, het onderwijs een warm hart toedroeg. Pauw had zo zijn contacten met andere geschiedschrijvers, met wie hij manuscripten uitwisselde en van wie hij zelfs een gedrukt boek[20] (wellicht het eerste dat Gorinchem bereikte) ter beschikking gesteld kreeg. Zo er een kanunnik (als scholarch) was belast met het werven van leerkrachten en lesmateriaal,

dan lijkt Pauw daarvoor de aangewezen persoon.
Het kan natuurlijk toeval zijn, maar juist met Pauw's meest actieve periode als geschiedschrijver vallen de datering van het Catharinenspel (1474-1477) en Kemp's bericht[21] over een Latijnse school (circa 1480) samen.

School bij H.Geestkapel (1480)

Kemp meldt het bestaan van "de groote Latijnse School der Stadt Gorinchem" in een korte verhandeling over de Heilige Geestkapel in de Arkelstraat. Van Zomeren spreekt iets specifieker over "dat zekere Huyzinge van de H. Geest Kapel" en "deze kapel of woning".[22] De kapel vormde met het zogeheten H. Geesthuis één complex.
Waar er in de school bij de Knipsteeg gewoon les gegeven bleef worden, komt het mij voor, dat er rond 1480 een scheiding optrad in de inhoud van het onderwijs (en niet zozeer in de school als instituut). Enerzijds het onderwijs in de volkstaal, het Diets of (Neder)duits en anderzijds het onderwijs in het Latijn. De 'Duitse' (=Nederlandse) school bleef dan in bij de Knipsteeg, de Latijnse school zou in het Heilige Geesthuis zijn gevestigd.
Het kan zijn, dat het Latijnse onderwijs binnen de invloedsfeer van het Minderbroedersklooster[23] is gekomen. De 'Moderne Devotie', een door Geert Groote geïnitieerde hervormingsbeweging, vond in menig klooster navolging[24] terwijl de Moderne Devotie zich ook op de bevordering van het onderwijs richtte.[25]
Indien er een relatie bestond, was het handig dat het Latijnse onderwijs in het H. Geesthuis tegenover het Minderbroedersklooster gegeven werd. Er kon dan gemakkelijker van de kloosterbibliotheek gebruik worden gemaakt. Het is voorts verleidelijk om een maatregel uit 1517 en gericht tegen de jeugd, om in de kloosterhof 'niet te caetsen noch na die spreuwen off ander vogel niet te scieten noch te werpen",[26] als een ordeprobleem ten aanzien van leerlingen te zien.

Grote of Latijnse School

Op 31 augustus 1518 werd door het stadsbestuur nog een bepaling uitgevaardigd, gericht tegen het geven van onderwijs, anders dan aan de 'grote school'. Er mocht door 'particulieren' wel apart aan meisjes worden les gegeven.[27] Strafbepalingen waren erop gericht het beledigen van 'den scoelmeyster' en het maken van rumoer (alweer?) bij de school tegen te gaan.
In dezelfde tijd, waarin deze activiteit van het stadsbestuur valt te signaleren, mag een door Kemp[28] gemeld feit geplaatst worden, betreffende "de groote Latijnse School der Stadt Gorinchem, daar

eenen geleerden Rector was, (waar van't jaar 1521. af vermaant word) genaamt Henrik van der Alm, met vijf ondermeesters". Van Zomeren[29] maakt er "beroemde en geleerde Rectors en Conrecters" van, "waar onder eene Hendrik van Alm, welke omtrent den Jaare 1520 het Rectors Ampt bedienden, word geroemd".
Hoe dienen we met deze citaten om te gaan? Allereerst is de benaming die Kemp van de school geeft opmerkelijk. Het is een mengeling van 'oud en nieuw'. Het bericht slaat op de vroege 16de eeuw, toen er nog algemeen van een grote school werd gesproken,[30] maar ademt tevens de geest van Kemp's 17de eeuw, toen de term Latijnse school gemeengoed was geworden.
Werd de Latijnse school in de 17de eeuw voornamelijk door de stad beheerd en gefinancierd, in de vroege 16de eeuw zal dat nog niet (geheel) het geval zijn geweest. De oude band met kerk en geestelijkheid leek nog gedeeltelijk intact. De omschrijving school "der Stadt Gorinchem" (Kemp) mag de jure voor de 17de eeuw juist zijn; in het begin van de 16e eeuw lag dat minder scherp. Dan kan de school meer als eigendom van de gemeenschap (kerk èn burgers van) Gorinchem gezien worden.
Het is op dit punt, dat gemeentearchivaris A.J. Busch wel een (m.i. te) strenge scheiding aanbrengt: "...het zou best eens waar kunnen zijn, dat deze rector les gaf in de Kapel. Echter, hij was niet aan het hoofd gesteld van een Latijnse school, maar hij was rector van de zgn. grote school, de voortzetting van de parochie-school...".[31]

Henricus van der Alm

Uit het door Kemp gepresenteerde feit, dat rector Hendrik van der Alm met vijf ondermeesters (waaronder één conrector meer dan genoeg was) werkte, kan geen andere indruk verkregen worden dan dat hier sprake was van een zesklassige onderwijsstructuur.[32] In navolging van de Domschool te Utrecht en tussen 1374 en 1400 te Zwolle verbeterd door Johannes Cele, telde elke grote of Latijnse school 6 klassen (genummerd 8 tot en met 3). Slechts een paar grote steden waren in het rijke bezit van de 'kopklassen' (1 en 2) [33]).
Van de zesklassige grote school van Gouda is een lesrooster uit ca. 1521 bewaard gebleven.[34] De 3e en 4e klas las gezamenlijk onder andere in het Latijn de komedie van Plautus.[35]
Het is niet toevallig, dat ik dit ene elementje uit het rooster licht. Want de naam van de Gorcumse rector mag in dit verband ook genoemd worden. Van zijn hand is namelijk het van circa 1525 daterende "Ex tribus Plauti comoediis, Menechmis, Milite et Mercatore, familiares loquendi formulae".[36] Dit voor leerlingen in het Latijn geschreven uittreksel (16 pagina's) van de komedies van Titus Maccus Plautus (ca

Ex tribus Plauti comoediis Menechmis. Milite. & Mercatore. familiares loquēdi formulae puerorum vsui selecte.

Henricus Almelensis Gorcomiane scholę prefectus ad puerū bonis artib⁹ studentem.

Si tibi plautinos est cordi nosse lepores.
Ecce puer parvo cōmoda multa pares.
En datur exiguus praegrandi fruge libellus
Fontibus emanat rivulus iste bonis
Multa tibi ex claris pronuntur cōmoda libris.
Ocia tu tantum perniciosa caue.
Artibus ex pulchris emergit gloria summa.
At pueros segnes dedecus omne manet.
Vt rosa marcescit subito. sic tempus vt aura
Euolat elapsum nec reuocare potes
Nunc igitur sterilcs noli traducere soles.
Dum tibi mens tenero corpore clara viget
Id rogo prae cunctis memori sub corde volutes.
Quod cito quae mundus possidet effugiunt
Sola manet virtus. hominem quae ditis ab antro
Eripiens laetum sidera in alta vehit
Est solida in summo spes constituenda tonante
Vivus enim fons est. unde bonum omne fluit

DE eerste bladzijde van "Ex tribus Plauti comoediis Menechmis" door Henricus van der Alm.
Bibl. Thysius nr. 2031, U.B. Leiden.

254-184 v.C.), werd in opdracht van de mij (nog) onbekende boekhandelaar Ludolphus Horne uit Gorinchem gedrukt bij Jan Ghelen te Antwerpen.[37] Henricus wordt hier aangekondigd als "Gorcomiane schole praefectus", zoals U op bijgaande afbeeldingen zelf kunt zien.
Er zijn nog meer werkjes, waaraan de naam van Henricus is gekoppeld. Ten eerste een uitgave van Baptista Mantuanus' 'Epigrammata ad Falconem', dat omstreeks 1520 bij Albertus Pafraet te Deventer verscheen en waarin de vermelding "Henricus Almelensis Gorcomianae scholae in Hollandia guberna" is opgenomen. Enige fragmenten van dit 12 pagina's tellende boekje bevonden zich te Kampen.[38] Zijn 'Carmina' werd op 20 februari 1518 bij Jan Berntsz. te Utrecht gedrukt en bevindt zich in de UB van die stad. Een door Henricus verzorgde uitgave van de tragedies van Lucius Annaeus Seneca (4 v.C.-65 n.C.) verscheen al in 1516, ook bij Pafraet te Deventer.[39]
Henricus van der Alm of Almelensis, lijkt afkomstig te zijn uit Oost-Nederland. Zijn achternaam Almelensis is met 'van Almelo'[40] waarschijnlijk beter vertaald dan met het in Gorinchem vertrouwder klinkende 'van der Alm'. Zijn (vroege) contacten met drukker Pafraet (1516) te Deventer kunnen op een relatie met de toen beroemde Latijnse school van Deventer duiden. In 1518 was hij kanunnik te Utrecht, waarna hij in de periode 1520 tot 1525 als hoofd van de school te Gorinchem werd vermeld.
De veelal rondreizende leraren bleven betrekkelijk kort (hier lijkt van een vrij lange verbintenis van zes jaar sprake te zijn) aan een school verbonden. De taak van de rector was het lesgeven aan de hoogste klas(sen), het organiseren van het onderwijs en het handhaven van de tucht.[41]

Jan Dirksz van der Haar

Evenals omstreeks 1480 enkele verschijnselen lijken samen te vallen (vermelding Latijnse School, datering Catharinenspel en het werk van Pauw), zo is dat rond 1520 ook het geval. Weer komt de Latijnse School - nu met een heuse rector - in de bronnen voor, speelt de broederschap van Ste-Catharina in 1515 een passiespel[42] en lijkt er weer een kanunnik actief bezig het intellectuele peil te Gorinchem te verhogen.
Wij doelen hier op Jan Dirksz van der Haar (Harius), die van circa 1489 tot zijn vertrek naar Den Haag in 1531 te Gorinchem als kanunnik aan het kapittel was verbonden. Aangezien M.J. Waale hem enige tijd geleden al aan U heeft voorgesteld[43] kan ik mij ertoe beperken zijn enorme bibliotheek van 3.849 titels[44] bij U in herinnering te roepen. De verzameling volgde 'Jan met de Boeken' naar Den Haag. Als

¶ Quam hamo capiantur pisces

¶ Me quoq; in magnũ coniecit malum. nec quid faciam scio

¶ Deorum hoc arbitrium est non hominum

¶ Vxor contenta est. quę bona est. uno viro

¶ Vbiq; amici qui infideles fient

¶ Domi erat quod quaeritabam

¶ Cogito quonam illum curram quaeritatum

¶ Nec calorem nec frigus metuo. neq; ventum neq; grandinem

¶ Vox ad aurem mihi aduolauit

¶ Aliũ comitẽ vobis quaerite. nõ amittũt hi me comites q̃ tenent.

¶ Male facis. qui properantem me cõmorare. sol abit

¶ Hic ventus nunc secundus est

¶ Ne paue. restituam iam ego te in gaudium

¶ Qui ego istuc credam: vidistin: an tu audita nuncias:

¶ Omnia equidem credo quae dicis mihi

¶ Erras. me decipere haud potes

¶ Quin pedes vos in curriculum conijcitis:

¶ Stultus es. noli istuc quaeso dicere

¶ Quin tu istas omittis nugas. ac mecum huc intro ambulas

¶ Scuigne dicis. cras apud te coenauero

¶ Fateor nunc deliqui profecto

¶ Spero ego mihi quoq; tempus tale euenturum vt tibi gratiam referam parem

¶ Suam quisq; homo rem meminit

¶ Per nos quidem hercle egebit. qui suum prodegerit

¶ Impressum antuerpiae per me Joannem ghelen.
Impensis Ludolphi houne bibliopolae Gorcomiani.

De laatste bladzijde van "Ex tribus Plauti comoediis Menechmis" door Henricus van der Alm.
Bibl. Thysius nr. 2031, U.B. Leiden.

gevolg van slecht beheer tijdens het begin van de Tachtigjarige Oorlog ging de bibliotheek verloren.[45]
Was er bij Pauw geen directe relatie met het onderwijs te leggen, bij Harius is dat wel het geval. Bij testament van 1537 bepaalde hij onder meer, dat uit zijn nalatenschap de universitaire studie van twee 'schamele scholieren' uit Gorinchem bekostigd moest worden. U kunt dat uitgebreider lezen in een recent artikel van archivist R.F. van Dijk.[46] De executeurs dienden "twee bekwame jongens in de leeftijd van 13 tot 17 jaar uit te kiezen, die dan gedurende zeven jaar mochten gaan studeren aan de universiteit van Leuven, Keulen, Parijs of elders...".[47]
Het lijkt logisch te veronderstellen, dat de voor de Hariusbeurs in aanmerking komende jongelieden hun basisvorming te Gorinchem genoten, namelijk zes jaar Latijn aan de grote school. De 'kopklassen' konden aan de scholen te Utrecht, 's-Hertogenbosch of Deventer worden gevolgd, of aan de universiteiten zelf.

Studenten

Ook al kregen de zonen van stadssecretaris Van Steynemolen een vriendschappelijke uitzonderingspositie in het testament van Harius,[48] niet bekend is of zij daadwerkelijk een studie hebben gevolgd en daarbij van de beurs gebruik hebben gemaakt. Het is sowieso moeilijk om namen van studenten te achterhalen en als dat al lukt, dan is het vaak raden naar hun vooropleiding. Toch noemen we hieronder enkele ex-studenten, die overigens bekend zijn geworden vanwege hun verbondenheid met de geschiedenis van de martelaren van Gorcum.
-Govert van Duynen (ca 1502-1572), zoon van de eenvoudige Dirk van Duynen, studeerde te Parijs en zou volgens sommigen doctor in de theologie zijn geworden.[49]
-Nicolaas Pieck (1534-1572), zoon van Jan Pieck en Hendrikje Kalff, kreeg zijn "eerste onderricht" in Gorinchem en was nog zeer jong, toen hij voor verdere studie naar de bekende stadsschool van Den Bosch werd gestuurd. Hij woonde aldaar in het convict van de Broeders des Gemeenen Leven aan het Hinthamereinde. Na zijn intrede in het Franciscanenklooster ter plaatse werd hij vanwege "zijn buitengewonen aanleg voor de studie" al gauw naar Leuven gezonden. Als volleerd theoloog werd Pieck in 1558 tot priester gewijd. Tien jaar later kwam hij naar Gorinchem om overste van het Minderbroedersklooster aan de Arkelstraat te worden.[50]
-Arnold Knobbout werd in Waterland door een Gorcumse geus, die hem nog kende van [de stads - BS]school, in 1572 vermoord.[51]
-Willem van Est (1541-1613), zoon van Hessel van Est en Elizabeth Pieck, was "volgens de traditie" leerling van Macropedius op de Latijnse

school van Den Bosch.[52] Studeerde theologie te Leuven en doceerde te Douai. Daar schreef hij in 1603 de geschiedenis van de Gorcumse Martelaren.

Dit is de geringe oogst. Mede als gevolg van het geringe aantal gegevens is het trekken van conclusies riskant. Toch neem ik de vrijheid een beweging te signaleren. De opleiding van jongelieden in Den Bosch, zien we ook bij de van het Brabantse platteland afkomstige Lenaart Vechel (1527-1572), de latere pastoor en martelaar van Gorcum. Hij doorliep de Bossche "Latijnse school bij de Broeders van het Gemene Leven" alvorens in Leuven te studeren.[53]
Vanuit Gorcum werden dus Nicolaas Pieck en Willem van Est naar Den Bosch gestuurd, nadat zij in de eigen stad een vooropleiding hadden gevolgd. Misschien was Den Bosch in trek, omdat daar ook ene "Franco Estius, schoolmeester en dramadichter te Gorinchem" bij Macropedius had gestudeerd.[54] Wellicht is hij te identificeren met François van Est, (later) priester en pastoor van de St-Jacobkerk te Utrecht[55] dan was deze François een oom van Willem van Est.[56] Nicolaas Pieck was ook een oom van Willem, maar dan van moedersziide, terwijl Nicolaas via zijn moeder weer een kleinzoon van kapitteldeken Willem Kalff was.
Een klein wereldje misschien? Waarbij het kapittel (i.c. Kalff) invloed had op de aanstelling - tegen in 1546 een wedde van *f* 12 per jaar[57]) - van een stadsschoolmeester (i.c. Franco van Est) en voor leerlingen die onder andere uit eigen familie werden gerecruteerd (i.c. Nicolaas Pieck en Willem van Est) en naar het hun bekende Den Bosch werden gestuurd voor een vervolgopleiding?

Kerk of stad

Dat het H.Geestcomplex tot de Reformatie een onderwijsfunctie heeft gehouden lijkt plausibel. Zo gaf hulppastoor Nicolaas Poppel (ca 1532-1572) hier op zondag catechismusonderricht. Aan de verzamelde kinderen legde hij dan de kerkleer uit en besloot zijn onderrichtingen met een toepasselijk preekje.[58]
De zondagsscholen waren aparte instellingen, waar gratis - d.w.z. door de H.Geestmeesteren betaald - onderwijs werd gegeven. Sinds een besluit van Karel V uit 1531 werd er catechismus gegeven.[59] Nogmaals, zondagsschool en school waren wel apart, maar wijst dit toch ook niet tevens in de richting van een relatie: kerk - onderwijs - H.Geestkapel - grote school?
Het is duidelijk, dat na de inname van de stad door de Watergeuzen en de doorvoering van de Reformatie (1572) er flink wat moet zijn veranderd. De katholieke kerk en haar geestelijkheid werd deels

letterlijk 'kaltgestellt'. De nieuwe gereformeerde kerk en haar predikanten moesten hun organisatorische draai nog vinden. Daardoor zal er veel ruimte zijn ontstaan voor het stadsbestuur om de al bestaande bemoeienis (beschermende maatregelen van 1518 en betaling wedde in 1542) sterk uit te breiden.
Van kerkelijke zijde bleef de invloed op het onderwijs en het bestuur nu beperkt tot het (laten) verzorgen van godsdienstonderricht (de Heidelbergse Catechismus) en de opname van de oudste der predikanten in het college van curatoren.[60]

Latijn of Duits

Ik hou het erop, dat na de verwarrende Reformatie-periode, het Latijnse onderwijs niet meer in het H.Geestcomplex werd gegeven. Mogelijk na een intermezzo, trok de Latijnse afdeling in bij de 'Duitse' school aan de Krijtstraat. Anders kan ik niet verklaren, hoe er een mr. Gijsbert Claesz, rector van de grote school, en een mr. Willem Traudenius, rector van de Latijnse school, in 1602/1603 afzonderlijk tegelijkertijd werden betaald.[61]

De heer Busch was zo vriendelijk om na lezing van een eerste concept van dit artikel nog op enkele namen van rectoren te attenderen.[62] Hij noemt:
- mr. Henrick Cornelisz, 'rectoer van der schoole' en 'rectoer van de Groote Schoole' (1571)
- Jan de Vryese van Vechel (1572)
- Johannes Huessen (1572-1574)
- vacant
- Willem (tot 1580)[63]
- Johannes Bouwelinck (1580-1581). Hij was de enige leerkracht en door het stadsbestuur benoemd voor *f* 200 per jaar (excl. schoolgeld)
- Wouter van Buren (vanaf 1581). Hij kreeg *f* 120 per jaar. Zijn zoon Cornelis was ondermeester
- vacant
- Gijsbrecht Claesz (vanaf 1587).[64]

Met het opstellen van een 'ordre op de Latijnsche scholen binnen de provincie van Hollandt' bij Resolutie van de Staten van Holland van 2 oktober 1625 is er voor het eerst een algemene regeling op het Latijnse

onderwijs van kracht geworden.[65] Het begrip Latijnse School wordt dan definitief en onvoorwaardelijk eenduidig.[66]

Conclusies

Het Catharinenspel kan in het onderwijs een rol hebben gespeeld.
Gorinchem kende al vroeg een school, de parochie-, kapittel-, stads- of grote school. Vanaf 1480 kan er - mogelijk onder invloed van kapittelheren (scholarchen?) als Pauw en Harius - sprake zijn van Latijns onderwijs. Zeker is Hendrik van der Alm schoolhoofd of rector geweest. Hij deed zelfs Latijns onderwijsmateriaal uitgeven.
Tot aan de Reformatie heeft de kerk grote invloed gehouden, daarna werd het stadsbestuur dominant. Deze overgang moet echter nog beter bestudeerd worden. Hetzelfde geldt voor de lokatie (van H.Geestcomplex naar Krijtstraat) en de splitsing (Duits versus Latijn) van het onderwijs.
De essentie van dit betoog is, dat wellicht vanaf 1480, maar zeer waarschijnlijk rond 1520 er leerlingen les in het Latijn kregen en voorbereid konden worden (via kopklassen elders) voor de universiteit. Daarmee zou Gorinchem toen niet "op een veel te grote voet" hebben geleefd.[67] Deze kleinste onder de grote of grootste van de kleine steden van Holland zou, in vergelijking met andere plaatsen, met een grote of Latijnse school beslist geen uitzondering op onderwijsgebied zijn geweest.
De betekenis van een school kon - zeker in kleinere steden - staan of vallen met de vaardigheden en het aanzien van de rector.
De periode na de Reformatie lijkt - ook door hetgeen de heer Busch aan informatie over rectoren aandraagt - een veel somberder beeld te bieden over de status of zelfs aanwezigheid van Latijns onderwijs. De (grote) school als instituut blijft dan wel een factor van continuïteit vormen.

Bronvermelding

1. H. Brinkman, Het Gorkumse Catherinenspel: een 15e-eeuwse uit-beelding van de Heren van Arkel. In: OGV 27 (1993), pp.89-109

2. Idem, p.90. In noot 11 wordt verwezen naar het Kruisbroederklooster te Asperen dat volgens het spel "zich daar nog altijd bevindt". Zou dat toch nog kunnen slaan op het (late) jaar 1517, toen Asperen hevig werd geplunderd en deels uitgemoord, maar het klooster desondanks bleef bestaan?

3. Idem, p.90

4. Idem, pp.91-92. Brinkman wijst ook op de lengte van de strofen (9 tot 30 regels), "hetgeen minder voor de hand ligt bij onderschriften" en vergelijkt het met 15e-eeuwse onderschriften van Hollandse gravenportretten (5 tot 12 regels). De rijm-onderschriften van de door Jan van Scorel (1495-1562) geschilderde portretten van leden der Utrechtse Jeruzalembroederschap zijn bijvoorbeeld nog korter, 4 tot 6 regels.

5. Idem, p.92

6. Idem, p.94

7. Vergelijk: Buna Ebels-Hoving, Nederlandse geschiedschrijving 1350-1530, een poging tot karakterisering. In: Genoechlicke ende lustige historiën, laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland. Hilversum (1987), pp.217-242. Volgens haar (p.222) zijn korte kronieken "... vaak niet meer dan jaartallenlijsten ...; ze tonen vooral aan dat de aloude behoefte aan exacte chronologische gegevens in de late middeleeuwen bepaald niet afnam. Het is opvallend dat het overgrote deel van deze lijsten stamt van ná ca. 1450. Hoe moeten we deze brokstukken nu zien: zijn dit uittreksels, bestemd voor **onderwijs** of als bouwsteen voor groter werk ...?" (accentuering van mij - BS)

8. Vooral: R.R. Post, Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de middeleeuwen. Utrecht/Antwerpen, 1954

9. Veel stof tot vergelijking biedt: 'Tot meesten nuit ende dienst van de jeught', een onderzoek naar zeventien Gelderse Latijnse Scholen ca. 1580-1815. Zutphen, 1985 (Gelderse Historische Reeks XVI). Hierin wordt ook informatie over Latijnse scholen van voor 1580 gegeven.

10. Post, p.19

11. W.F. Emck, Kroniek van Gorinchem. Gorinchem (1929), p.10

12. H.A. van Goch, Van Arkel's oude veste. Gorinchem (1898), p.119

13. Bert Stamkot, En Gorcum rijst van ver... IX. In Kompas Aktief, 23 mrt 1993, p.23 [over het kapittel]

14. H. Bruch, Middeleeuwsche rechtsbronnen van Gorinchem. Utrecht (1940), p.36 [art.53]

15. Vrij naar Post, p.37

16. J. Fox, De ontwikkeling van Gorinchem's stedelijke autonomie in de middeleeuwen. In: Holland (1969), pp.165-177. M.n. p.176. Nadat hij om politieke redenen (gericht tegen Jan van Arkel) in 1407 de vergeving aan de stad had gelaten.

17. GAG, Archief Zieken-Gasthuis, inv.nr. 223, f. 7v
Mededeling van R.F. van Dijk

18. Egbert van der Werff, Ad defendendum terminos christianitas, Het liber bellorum dei van Theodericus Pauli (1489). In: Genoechlicke enz. pp.101-117. M.n. p.102

19. Voor een overzicht: H. Bruch, Dirck Franckensz. Pauw (Theodericus Pauli), Kronijcke des lants van Arckel ende der stede van Gorcum. Middelburg (1931), pp. v-xi

20. Van der Werff, p.111.

21. Abraham Kemp, Leven der doorluchtige Heeren van Arkel, ende jaarbeschrijving der stad Gorinchem, enz. Gorinchem (1656), p.393

22. Cornelis van Zomeren, Beschrijvinge der stadt Gorinchem en landen van Arkel, enz. Gorinchem (1755), pp.145 en 42

23. In 1454 werd het klooster de behuizing voor Observantenminderbroeders. De hervormingsbeweging der observanten trachtte weer strenger naar de eisen van Franciscus te leven. Men wees het eigen bezit af. W.A. van der Donk, In de jaren '49. Gorinchem (1950), p.23

24. E. Persoons, Oude en nieuwe vormen van religieus leven 1384-1512. In: (N)AGN 4, pp.396-404. M.n. p.397. De samenhang tussen Moderne Devotie en de observanten-beweging kan eerder als parallel dan als aaneenkoppeling beschouwd worden, volgens L.J. Rogier, Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw, 1, Amsterdam/Brussel (1974(3)), p.81

25. M.A. Nauwelaerts, Scholen en onderwijs. In: (N)AGN 4, pp.366-371. M.n. p.369

26. Bruch (1940), pp.212 en 219

27. Idem, pp.331-332, aangehaald en in verband geplaatst door Post, pp.47 en 69-70. Van der Donk, p.36 meent - m.i. ten onrechte - dat deze verordening een blijkbaar gelijksoortige jongens- en meisjesschool betreft.

28. Kemp, p.393

29. Van Zomeren, p.145

30. Post, p.91: Grote school, ook parochie-, kapittel- of stadsschool genoemd.

31. A.J. Busch en H.C. Landheer, Latijnse School en Gymnasium. Gorinchem (1983), p.4.
Andere geluiden bij: H.J. Reynders, Van Groote Schole tot Gymnasium. In: Gedenkboek van het Stedelijk Gymnasium te Amersfoort 1376-1926. Amersfoort (1926), pp.23-300;
Eerste tijdvak, van 1365-1574: de Grote School. In: Zeshonderd jaar Stedelijk Gymnasium Middelburg. Middelburg (1965), pp.13-15;
Eerste gedeelte: De Groote School tot 1572. In: H.E. van Gelder, Geschiedenis der Latijnse School te Alkmaar. Alkmaar (1905).
Er zijn vele voorbeelden hieraan toe te voegen.

32. Zes klassen zal eerder de werkelijkheid benaderen, dan zes leerkrachten. Het kwam maar zelden voor dat elke klas een eigen leerkracht had. Twee leerkrachten (rector en conrector, zoals eind 16de eeuw) lijkt meer in de lijn der verwachting te

liggen. Elk bediende dan drie klassen. Assistentie van oudere leerlingen bij het onderwijzen van leerlingen uit de lagere klassen was niet ongebruikelijk. Naar Post, pp.133-138

33. Nauwelaerts, (N)AGN, p.366

34. Post, pp.104-105

35. Idem, p.104

36. W. Nijhoff en M.E. Kronenburg, Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540, deel 2. Den Haag (1965(2)), p.453 [nr.3144]

37. Idem. Zie ook: A.J. van der Aa, Biographisch Woordenboek der Nederlanden 8. Haarlem (1867), p.1269. De datering begin XVde eeuw is een zetfout (er was toen immers nog geen boekdrukkunst). Er had begin XVIde eeuw moeten staan.

38. Nijhoff, p.65 [nr.186]. Navraag leerde, dat deze fragmenten niet (meer) in het Gemeente Archief van Kampen berusten.

39. Idem, pp.376-377 [nr.1046] en pp.786-787 [nr.3875]

40. Een Henricus de Almelo was omstreeks 1513 leraar op de school te Zwolle, waarmee de school van Alkmaar toen nauwe banden onderhield. Van Gelder, p.110 [noot 59]

41. Nauwelaerts, (N)AGN, p.367

42. Brinkman, pp.89 en 92. Ik geef toe, dat het opvoeren van dit element mooi èn gezocht is. Nochtans kwam het regelmatig voor, dat rectoren actief waren in een plaatselijke literaire/toneelwereld. Als voorbeeld mag dienen de dichter en toneelschrijver mr. Jacob Pietersen, tot 1543 rector te Breda. M.A. Nauwelaerts, De oude latijnse school van Breda. 's-Hertogenbosch (1945), pp.6-7

43. M.J. Waale, De laat-middeleeuwse Gorcumer Jan Dirksz van der Haar en de Librije van het Hof van Holland. In: OGV 23 (1992), pp.4-11

44. Idem, p.8

45. Idem, p.9. Enkele boeken zijn teruggevonden, o.a. in de Bodleian Library te Oxford. Aldaar bevindt zich ook de editie van Seneca, verzorgd door Henricus Alemelensis. Nijhoff, p.787

46. R.F. van Dijk, Harius en studiebeurzen in de zestiende eeuw. In: OGV 24 (1992), pp.97-99

47. Idem, p.97

48. Idem.

49. D. de Lange, De Martelaren van Gorcum. Utrecht/Antwerpen (1954), p.61

50. Idem, pp.69-70; J.A.F. Kronenburg, De H.H. Martelaren van Gorcum. Amsterdam (1917(4)), pp.6-7

51. Guilielmus Estius, Historie der Martelaren van Gorkum. Leeuwarden (1841), I pp.34-35; De Lange, p.124

52. M.A. Nauwelaerts, Latijnse school en onderwijs te 's-Hertogenbosch tot 1629. Tilburg (1974), p.142

53. Th. van Vugt, De gehangenen in de turfschuur, Brielse julinacht 1572. Hilversum (1972), p.15

54. Nauwelaerts (1974), p.142 [noot 102]

55. J. Huijsmans, Bijdragen tot de geschiedenis der Katholieken te Gorcum sedert 1572. In: Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht 43, 2e afl. (1917), pp.193-232. M.N. p.209

56. Van der Aa 5, pp.235-236 noemt Franco Estius echter een broer van Willem van Est. Als Latijns dichter maakte hij zich bekend door een Laus rei herbariae te schrijven voorin de 'Stirpium historiae Pemtades sex' (1585) van de plantkundige Rembert Dodens (1517-1585). Huijsmans, p.209 noemt in het stamboompje van de familie Van Est wel de broers Willem, Adrianus, Jan, Arnoldus en Rutgaard, maar geen François!

57. Emck (1929), p.38

58. De Lange, p.59

59. Post, p.117. Het is dus niet Poppel, die het regelmatig catechismusonderricht invoerde "nog voor dit algemeen gebruik was". De Lange, p.59

60. Busch (1983), pp.14-15. Ook volgens hem heetten de curatoren voorheen scholarchen.

61. Idem, p.6 en brief van 22 mrt 1993, waarin volgens Busch twee verschillende onderwijs-instellingen "naast elkaar bestonden". Volgens mij zijn er dus twee vormen van onderwijs, die in ieder geval tot één instelling, de grote of Latijnse school, behoorden.

62. Idem, brief van 10 dec 1993 (met bronvermelding)

63. Met zo'n naam kan je alle kanten op. Toch verwijs ik naar de vermelding van een Willem, die in 1602-1614 conrector te Culemborg was. 'Tot meesten nut', p.126

64. Busch (10 dec 1993) heeft "de indruk, dat het hier niet de rector van een latijnse school betreft, maar van de 'lagere school'"

65. Busch (1983), pp.8-9

66. Het is de grote verdienste van archivaris Busch deze geschiedenis van ca 1600 tot 1879 uitvoerig te hebben vastgelegd

67. Busch (1983), p.5. Dit gold in feite wel voor de stadjes Franeker en Harderwijk waar in resp. in 1585 en 1600 hogescholen werden gesticht

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-